

Pécsi Tudományegyetem

„Oktatás és Társadalom”

Neveléstudományi Doktori Iskola

Lendvai Tamás

A magyarországi protestáns egyházak népiskolai ügyeinek fejlesztése (1857-1867).
Az egyházkerületeken belüli oktatásszervezéssel kapcsolatos viták, koncepciók, elképzelések az országos protestáns sajtó tükrében.

Doktori (PhD) disszertáció tézisei

Témavezetők:

Dr. habil. Majdán János, egyetemi docens

Dr. habil. Kaposi József, egyetemi docens

Pécs, 2018.

1. Témafelvetés

A magyarországi evangélikus és református egyház az 1791. évi XXVI. törvénycikk értelmében - az államot megillető főfelügyeleti jog elismerése mellett - oktatáspolitikájuk keretét, tartalmát és irányát autonóm módon határozhatta meg. A legitimitáció ellenére a gyakorlatban azonban hosszabb-rövidebb időre a protestáns egyházak a tanügy területén is rendszeresen konfliktusba kerültek - az egyes időszakokban államegyházi beolvasztásra törekvő – Béccsel szemben. Az állam oktatáspolitikájának expanziójára, kiterjesztésére különösen két időszakban, az 1770-1820 és az 1850-1860 közötti években került sor. Nézetem szerint mindkét időszakban éppen az önkormányzatiságra veszélyt jelentő állami intervenció jelentette azt a dinamizáló, belső típusú fejlesztést indukáló külső input tényezőt, amelynek hatására a protestáns egyházak preventív, pro-aktív jelleggel szabadságuk és egyházuk önálló irányításának elvesztésétől tartva folyamatosan megerősítették, korszerűsítették és modernizálták az egyház fennmaradásának és fejlődésének zálogaként, „virágos kertjeként” definiált népiskolákat. Ezekben az időszakokban került sor a mérsékelt centralizáció és egységesítés égisze alatt a tantervek megújítására, a rendtartások elkészítésére, a tanügyi igazgatásrendszer intézményrendszerének területi megszervezésére, a minőségbiztosítás alapjainak meghatározására, a tanítók képzésének felkarolására, a tankönyvirodalom bővítésére, a tanításmódszertan fejlesztésére, az európai, főként német államok fejlesztésének nyomon követésére, a sajtó beindítására, a szakválasztmányok felállítására, a tanítói egyesületek támogatására. Az ügynek különösen az adta meg a súlyát, hogy az 1791. évi evangélikus és református közzsínat uralkodói szentesítés hiányában nem eredményezte az egységes evangélikus és református egyház létrejöttét, az egységes egyházak helyett többnyire laza szálakkal kapcsolódó autonóm egyházkerületek működtek a zsinati kánonokból autonóm módon meghatározott belső szabályzatok szerint (ez különösen a reformátusokat jellemezte). Ebből adódóan lényeges kérdést jelentett az 1791. évi XXVI. törvénycikkben definiált tanügyi szabadságjogok centralizációjának-decentralizációjának, felosztásának-megosztásának módja. A tanügy önmagán jóval túl mutató vonatkozásának tekinthető, hogy a szeparáltan működő református egyházkerületek éppen a népiskolarendszer fejlesztésének ügyében tették meg, több esetben autonómia jogaikról kényszerűen, a nagyobb cél érdekében lemondva az első lépést az 1881. évi közzsínat, és az egységes református egyház megszervezése felé. Kutatóként elsősorban a második időszakban lejátszódó események keltek fel érdeklődésemet.

Az autonómia gyakorlása során végbement fejlesztések éppen úgy összefüggtek a belső misszióval, mint az alpműveltség kiterjesztésével, az alapkészségek fejlesztésével a valláserkölcsi alapra fektetett polgári értékrendre neveléssel, és a polgári élet irányába mutató alapismeretek oktatásával. A fejlesztések hatására az 1860-as évek közepén hivatalos statisztikai számítások szerint (Barsi József) az evangélikus és református egyház országos szinten a népiskolák egyharmadát le-

fedte, valamivel több mint háromezer-egyszáz népiskolát (az összes 28,9%-a) tartott fent, kétszázötvennyolcezer protestáns vallású tanköteleskorú gyermek közül kétszázharmincezer tanított (89%; azaz az ország összes népiskolai tanulójának 25,1%-át), ezzel megközelítette a kilencven százalékos rendszeres iskoláztatást, mindehhez pedig háromezer-hatszáz tanítót alkalmazott (az összes tanköteles 26,2%-a). Nagy átlagban – és jelentős területi eltérések mellett – Magyarországon minden harmadik népiskola protestáns fenntartásban állt, minden negyedik gyermek protestáns iskolába járt, és minden negyedik tanító protestáns iskolában tanított. Ennek fényében éppen a társadalmi (ki)hatás miatt is úgy gondolom, hogy az 1857-1867 közötti belső fejlesztés időszakának vonatkozásában lényeges megismerni, rendszerezni, feltárni és értelmezni a nagy számú tanulót és tanítót befolyásoló – felső szinten elkészült – modernizációs törekvéseket. Nézetem szerint ez annnyival is inkább fontos, mivel a gyermekek közel harminc százalékának rendszeres oktatásával az evangélikus és református egyház közvetve befolyásolta a gazdaság és társadalom fejlődését, ezzel hozzájárulva az állam makroszintű teljesítményéhez is. Más tekintetben részben az egyházi autonómiával, tehát egyházpolitikai ügyekkel, részben a protestáns identitással, a felekezetek fennmaradásával összefüggésben lévő belső misszióval, részben a felekezeti típusú közműveltség tekintetében a protestáns népiskolaügy megszervezése és alakulása, illetve a folyamat ismerete igen fontos lehet. Kutatásom szerint az 1770-1848 közötti protestáns népiskolai oktatástörténet több részlete az országos események tükrében alapjaiban feltártnak tekinthető, ezért dolgozatomat a második időszakról készítettem az alábbi indoklásokkal.

2. A téma jelentősége

- Az 1791. évi XXVI. törvénycikkben elnyert tanügyi autonómia jogok működtetésének (1857-1867) részletei tisztázatlanok, eddigi kutatások alapján nem ismeretes, hogy az állam törekvéseivel szemben folyamatosan védekező, az önkormányzati jogaihoz maradéktalanul ragaszkodó protestáns felekezetek az oktatáspolitikai önálló intézését (és a konfesszionális tanintézeteket) csak teoretikus szempontokból tartották fontosnak, vagy gyakorolták-e az erre vonatkozó jogait, tartalommal feltöltve azokat.
- Az eddig nem, vagy csak részleteiben ismert fejlesztések közvetve több mint kétszázharmincezer protestáns tanuló életére gyakoroltak hatást, háromezer-hatszáz tanító munkáját határozták meg, háromezer-egyszáz népiskolában érvényesültek. Állásfoglalásom szerint a népiskola működési tartalmának folyamatos meg- és újrahatórozása egyházpolitikai és egyre inkább társadalompolitikai eszköznek tekinthető, hiszen a népesség meghatározó részét befolyásolta, determinálta. Ebből adódóan lényeges volt, hogy a központi tervek és szabályzatok tükrében kiket, miként, hogyan,

mivel, milyen körülmények között kik, és mely célok eléréséért tanítottak, és neveltek, milyen minőségbiztosítás mellett? A folyamatban mely célok jelentek meg, mely jellemző problémák, akadályok merültek fel, milyen reflexiók kerültek megfogalmazásra, és milyen fejlesztési koncepciók hangoztak el?

- A magyar evangélikus és református egyház (és a most nem vizsgált katolikus egyház) a hazai alapfokú konfesszionális népiskolai közoktatás megszervezésének irányítója, szervezője, felügyelője volt. Tevékenységük részletei az 1855-1867 közötti időszakban feltáratlanok. A hazai népiskolai oktatás történetéből tizenegy év hiányzik. Kizárólag a hiányzó időszak vizsgálatával, illetve a kapott eredményekkel érthető meg az egyházak oktatáspolitikája, amely kulcselemét adja Magyarország közoktatás-történetének. Tudományos tekintetben igazolni, és tárgyilagosan bizonyítani szükséges, hogy a protestáns egyházak elnyert 1791. évi jogaik alapján valóban hangsúlyt helyeztek –e a népiskolai rendszer átfogó fejlesztésére, vagy sem? Az autonómia csak teoretikusan volt lényeges, és csak a válságos időszakokban volt fontos számukra, vagy a gyakorlatban is súllyal rendelkezett, illetve a nyugodtabb években is volt –e jelentősége? Az egyházak tanügyi szerepének reális és tárgyilagos megítélése érdekében szükséges ismernünk az időszakban lejátszódott tanügyi folyamatokat.
- A protestáns országos tanügyi szakajtó feltáratlan. Több ezer tanulmány, vagy forrásleközlés feldolgozása nem történt meg. Jelenleg nem láthatóak az egyházi típusú népiskolai oktatás fejlesztésének területei, irányai, ezek legfeljebb csak feltételezhetőek, tartalmuk pedig szinte egyáltalán nem ismeretes. Az 1867-től induló állami oktatáspolitikát értékét, újszerűségét csak az egyházak előkészítő, vagy elő nem készítő tevékenységének ismeretében lehet megállapítani. Jelen esetben eldönthetetlen, hogy a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium innovatív, teljesen újszerű megoldásokkal szervezte meg az állami irányítású, vegyes működtetésű és fenntartású iskolarendszert, vagy pedig a legjobb eljárásnak számító mintákat vette át módosítások mellett, és azokat emelte fel törvényi és rendeleti szintekre, s a gyakorlatban jelenlévő akadályokra reagált –e?

3. A kutatás relevanciája a main-stream historiográfia tekintetében

A fenti kijelentések validációjához, a kutatás kezdetét megelőzően az átfedések, ismétlések, redundancia megelőzéséért jelentős súlyt helyeztem a témakörre és annak környezetére vonatkozó meghatározó szakirodalmak megismerésére, rendszerezésére. Választ kerestem arra a kérdésre, hogy dolgozatom mely szempontokkal gazdagíthatja a neveléstudomány-neveléstörténet szakirodalmát, hogyan bővítheti az ismert forrásokat, mihez képest mondhat újat, és miként helyezhető el az eddigi

szakirodalmak és forrásleközlések között? Vizsgáltam, hogy az eddigi oktatástörténeti kutatások módszertanától milyen innovációkkal térhetek el, milyen technikai-informatikai fejlesztésekkel gazdagíthatom az eddig érvényben lévő szokásosnak mondható megoldásokat. Eredményeim szerint a dolgozat témakörén kívüli makrójellegű, országos folyamatokat, és kisebb szegmentumokat, témaköröket, vagy időszakokat az eddigi kutatások – ha nem is minden esetben részleteikben – de alapjaikban feldolgozták. Kizárólag a leginkább meghatározó, főáramlathoz sorolható kutatók monográfiáit, kulcsfontosságú tanulmányait véve alapul a lényegesebb kutatási irányokat meghatároztam, disszertációm témáját ezekhez mérten pozicionáltam. Az alábbi lényegesebb tendenciákat a hatásaikban mérőföldkőként értékelhető szakírók munkájával definiáltam.

A protestáns egyházak történetének általános, tematikus és koncepcionális vizsgálata megtörtént (Révész Imre (1870), Zsilinszky Mihály (és kutató csoportja) (1907), Bíró Sándor (1949), ifj. Révész Imre (1957), Csohány János (1994), Zoványi János, Bucsay Mihály (1972., 1975., 1985), Fabiny Tibor (1997)). Az állami típusú népiskolai közoktatás megszervezésének országos (makroszintű) vonatkozásai longitudinálisan feldolgozottak tekinthetőek (Kiss Áron (1881), Péterfy Sándor (1896), Kármán Mór (1906, 1911), Szelényi Ödön (1917), Kornis Gyula (1927), Kelemen Elemér (1994, 1996), Mészáros István (1968, 1981, 1984, 200)), Ravasz János (1968), Horváth Márton, Ravasz János – Felkai László – Bellér Béla – Simon Gyula (1960)), amint ennek pedagógiatörténete is (Berczeki Sándor-Komlósi Sándor-Nagy János (1988), Pukánszky Béla-Németh András (1999), Mészáros István-Németh András-Pukánszky Béla (2003)). A korszak jogszabályai és dokumentumai magyarázatok mellett elérhetőek (Pethes János (1892), Firml Aladár (1903), Beér János (1954), Ravasz János (1966), Hajdú János (1981), Bajkó Mátyás (1970), Mészáros István (1891), Kelemen Elemér (2003)). Az 1848. évi, és az ezt közvetlenül megelőző kormányzati és nem kormányzati eredetű események, kezdeményezések kimunkáltak (Oroszné Murvai Margit (1955), Péterffy Sándor (1896), Ravasz János (1966), Hajdú János (1933), Felkai László, Kósa László (2011)). A protestáns népiskolai oktatás színvonalára lényegi befolyást gyakoroló intézmények történetének vizsgálata részletekbe menően megtörtént (Nagy Sándor-Zsigmond Ferenc-Révész Imre (1940), Rúzsa Lajos (1981), Györffy Sándor-Hunyadi Zoltán (1986), Kocsis Elemér (1988), Varga János-Szekercés Pál (1990), Gömörö János (1994), Fehér Erzsébet (1997, 2007), Ugrai János (2007), Orosz Gábor (2008), Dienes Dénes-Ugrai János (2013), amint az állami tanítóképzők története is vizsgált Peres Sándor (1896), Szakál János (1934), Magyarfalvi Lajos (1981), Donáth Péter (2008)). A protestáns tanügy kulcsszereplőinek (Gönzy Pál, Árvay József) életmunkássága feltárt (Rechnitzer Magdolna (1940), Kődöböcz József (1997), Juhász Imre (1961, 1967, 1969)). A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megszervezése, és ezzel kapcsolatban báró Eötvös József munkássága feldolgozott (Hajdú János (1933), Felkai László (1957, 1971, 1979), Kóte Sándor (1975), Mann Miklós (1987, 2013, 2013), Kelemen Elemér (2003)). Megállapítható, hogy

a szerzők nem vállalkoztak a Vallás-és Közoktatásügyi Minisztérium tevékenységét valószínűleg befolyásoló 1857-1867 közötti egyházi fejlesztések feltárására. Szignifikáns jelenségként állapítottam meg, hogy a hosszú időtávot elemző munkák, és a szegmentális, kisebb időszakokra, résztémákra vonatkozó (részben) mikro kutatások az 1855-1867 közötti protestáns és katolikus tanügy alakulását azok részleteit tekintve figyelmen kívül hagyták.

Tekintettel arra, hogy a munkák közkedvelt témája leginkább az állami kezdeményezések, országgyűlési bizottságok munkálatai, jogszabályok, Bécs oktatáspolitikája és rendeletei, az első és második Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium működése, báró Eötvös József életműködése, részben pedig a katolikus állam és a protestáns felekezetek közötti harcok, a korai protestáns tantervek (1790-1844) valamint a népiskolák háttérintézményei voltak, ezért az egyes irányvonalakba sorolható szakirodalmak és forrásleközlések érintőlegesen sem dolgozták fel az 1857-1867 közötti időszakban a hazai protestáns egyházak népiskolaüggyel kapcsolatos autonóm jellegű (belső), az államtól független szervezési, fejlesztési törekvéseit, amint a közoktatás modernizációját befolyásoló német államok oktatáspolitikáját sem. A hazai szakirodalmak kiaknázatlanul hagyták a felekezeti tanügyi szaksajtót (Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok, Sárospataki Füzetek, Protestáns Népiskolai Közlöny (megemlítem, hogy katolikus oldalon ugyanez jellemzi a Tanodai Lapokat)). A szakirodalmak továbbá nem tisztázták az 1858. évi egyetemes református népiskolai tanterv és az 1859. évi református népiskolai rendtartás előzményeit, létrejöttének körülményeit, állam- és egyházpolitikai kontextusát, nem elemezték részletekbe menően a megjelölt tantervet, illetve szabályzatot, nem vizsgálták azok végrehajtását, helyi szintű érvényesítését, érvényesülését és az azok körül felmerült reflexiókat, egyházmegyei és egyházkerületi jelentéseket.

4. Az időszak megválasztásának indoklása

A korábbi dátumot technikai értelemben a lapok indulásával indoklom. A Sárospataki Füzetek 1857-ben, a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok 1858-ban kezdte meg működését. Tartalmi értelemben az a lényeges, döntő központi kérdés, hogy a belső fejlesztés pontosan melyik időszakban jellemzi a két lapot? Kutatásom a protestáns egyházak önálló, és független belső fejlesztéseinek részleteire keresi a választ a kerületi sajtó tükrében, nem pedig az állami és a protestáns egyházak együttműködésére, sem pedig a VKM térfoglaló kezdeményezéseivel, törekvéseivel, különösen a népnevelési egyesületek és az 1868. évi törvényjavaslat körül kibontakozó, több szálon futó, átfedésekben gazdag liberális protestáns – konzervatív, részben ortodox protestánsok vitájának mikéntjeire (amelynek háttérben a tanügy hovatartozása mellett legalább annyira a vallásügyi törvényjavaslat körüli kompromisszum és diplomácia is szerepelt).

A lapok pontos ismerete szerint az 1857-1867 közötti tizenegy év tekinthető a tisztán egyházi belső fejlesztések időszakának, ez az intervallum a legalkal-

masabb a korábban nem kutatott időszakok közül elemzésre. 1855-től, és még inkább 1859. szeptember 1-jével az egyre erőteljesebben előre nyomuló, államegyházi expanzióra, beolvasztásra törekvő bécsi kormányzattól az evangélikus és református egyházkerületek az 1791. évi jogaik szerint egységesen (!) elhatárolódtak, az együttműködést megtagadták, ezt jól bizonyítják a császári pátenssel, és a végrehajtási rendelettel szemben megfogalmazott feliratok tartalma. Ebben az időszakban egyértelműen az endogén jellegű belső fejlesztések mellett foglaltak állást a szuperintendenciák, az egyházmegyék, és kiváltképpen azok a meghatározó súllyal bíró személyek is, akik egyébként 1867 nyarán a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot támogatták az interkonfessionális irányba mutató kezdeményezéseiben. A belső fejlesztés programját egyébként legtisztábban és legkonkrétabban éppen az a Ballagi Mór fogalmazta meg, aki tizenegy évvel később, 1867-ben a népnevelési egyesületekkel kapcsolatban egész más irányba igyekezett terelni a közvéleményt. Kutatásom kezdő dátumát részben a szakmai közvélemény álláspontját kifejező és tükröző szerkesztői állásfoglaláshoz kötöttem, mint határközhöz: „Meg akarjuk-e engedni, hogy pl. a népiskolák dolgában az egyház e méltán legkegyeltebb, mert leglényegesebb sajtójában, szinte más csináljon rendet? Immár pedig a fejsze a fáknak gyökerére vettetett s nem sok időnk van a gondolkodásra. Én istenem! Mi marad akkor még megtartani és rendezni való, ha azt is más rendezi? Ne ámítsuk magunkat! A népiskolák, úgy a mint vannak, tovább fenn nem állhatnak.” Ballagi Mór. PEIL. I. évf. 2. sz., 1858., 36. o.). A szimbolikus megfogalmazás mögött a Szentírás sokat mondó sorai szerepelnek („A fejsze már a fák gyökerén van: Kivágnak és tűzre vetnek minden fát, amely nem terem jó gyümölcsöt.” Máté 3,10) Másrészt ahhoz a kijelentést validáló gyakorlati törekvéshez kapcsoltam, amelynek keretében 1857-ben az egyházkerületek értekezletei elrendelték a kerületi népiskolai választmányok megszervezését. A határozatok eredményeként, illetve a dunántúli kerület esetében közvetlen pályázatkiírással legalább öt református tantervjavaslat készül el, majd 1858 szeptemberében a kerületek hozzájárulásával véglegesült a központi református tanterv. Ez a tizenegy év tehát egyértelműen a belső fejlesztések időszaka, tulajdonképpen csak a tankötelezettség betartatásával és finanszírozással (egyházi adó beszédésével) merül fel az állami közreműködés (karhatalom) igénylésének gondolata, de több helyen ezeket az egyházi függetlenséggel össze nem egyeztethető ügynek, más oldalról erkölcsi kérdésnek tartva leszavazták.

A záró dátumot, 1867 nyarat, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megalakulásával, a liberális protestánsok megváltozott egyház- és oktatáspolitikájával indokolom. 1867-től az ortodox, vagy konzervatív protestánsok (személyek, és egyházkerületek) továbbra is az egyház virágos kertjének, a belső misszió részének tartják a népiskolákat, ugyanakkor Ballagi Mór vezetésével¹ formálódó másik

1 Kutatásom végét a belső fejlesztéseket és az autonóm tanügyet megkérdőjelező következő, Ballagi Mórtól származó kijelentés, illetve annak dátuma zárja le: „Igaz, hogy a közoktatást mindenik egyház kizárólagos tulajdonának tekintti; de nem az a kérdés, hogy mit tartanak az egyházak, hanem

csoport részint állami hatáskörbe utalja a népiskolákat, több szuperintendens pedig egyértelműen kimondja, hogy a népoktatás nem az egyház, hanem az állam feladata (ezért az egyházak legfeljebb csak átvállalják az oktatást (állami finanszírozás mellett)). A kérdés egyébként a népnevelési egyesületek meghirdetésével, báró Eötvös József igen átlátszó magánlevelével vette kezdetét. A kijelentés bár több egyházkerületben, és számos egyházmegyében nem talált elfogadásra, követésre, mégis jelezte az egységesen elzárkózó protestáns konszenzus, platform felbomlását. A komplex fejlesztési terveket ezentúl a belső jellegű problémamegoldás helyett egyre inkább az államtól való segítség kérés jellemzi (egyelőre csak a keretrendszer ügyeiben). Az 1867-es záró dátum másik okát az adja, hogy a Protestáns Egyház és Iskolai Lap szerkesztősége az 1868-as évet a várható népiskolai törvényjavaslat, valamint az állam és az egyház tanügyi autonómiájának irodalmi előkészítésére szánja.²

5. A kutatás céljai és vállalt hiányosságai

5.1. Célok

A dolgozat témájának megválasztásakor reagálva a fenti kettősségre, azaz a szakirodalmak eddigi irányvonalaira, és a feltáratlan, kiaknázatlan korszakra, célszerűnek találtam a protestáns egyházak népiskolaüggyel kapcsolatos tevékenységeinek vizsgálatát, pontosabban annak egy részterületét elvállalni. A forrásanyagok volumenének megismerésekor nyilvánvalóvá vált, hogy valamennyi forrás feltárása, értelmezése, értékelése együttesen vállalhatatlan. Ez mind a PhD dolgozat terjedelmi lehetőségeit, mind a kutatás lehetőségeit meghaladja. Kutatásomat a hosszú időtávot lefedő két egyházkerületi lapra, a Sárospataki Füzetekre (1857-1867), és a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapra (1858-1867) korlátoztam. A hangsúlyt a teoretikus előkészítésre, a fejlesztési tervek megismerésére, és a reflexiók felmérésére helyeztem, nem pedig a gyakorlati érvényesítéssel kapcsolatos helytörténeti vizsgálatokra.

hogy mit követel a józan ész és a polgárok java. Nagyot változott e tekintetben is korunkban a világ s ehez képest az emberiség nagy részének viszonya a tudományhoz és ennek közegeihez. ... Ez az, mi az iskolának az egyház alóli emancipatioféle harcát idézte elő, mely bár sok tekintetben ma még korainak mondható, amennyiben az ok, amely szülte, maga is még csak létesülőben van; de mindenesetre meg van, és ha egyszer teljesen kifejlett, az iskola okvetlen önálló társadalmi hatalommá fog erősbödni.” (PEIL. X. évf. 37. sz. 1867. szeptember 15.)

- 2 „az iskolaügy miként való szervezése, s az egyházaknak és iskoláknak az állam által való segélyeztetése még irodalmi úton sincs megvitatva kellőleg; mi illetékes, szakértő egyénektől azon határozott ígéretet nyertük, hogy a kérdéses tárgyat minden oldalról megvilágító cikkeiket lapunkban való közlés végett lehető leghamarabb el fogják küldeni, úgy hogy az érintett ügyben való irodalmi eszmecsere már lapunk jövő évi első számában megkezdődhetik. Felkérjük egyszersmind tisztelt olvasóinkat is, hogy akinek az érintett tárgyban bármily irányú, különben életre való véleménye van, annak közlését ne vonják meg tőlünk.” Ref. egyetemes egyházi értekezlet., és szerkesztői felhívás In. PEIL. X. évf. 52. sz. '67., 1674. oldal.

- Átfogó célom az 1791. évi XXVI. törvény 5. bekezdésében taxatívén felsorolt tanügyi autonómiajogok indoklásának, értelmezésének és gyakorlásának, működtetésének vizsgálata a folyóiratok tükrében. Választ keresek arra, hogy a protestáns felekezetek az önkormányzati jogokat a népiskolaügy tekintetében milyen területen és milyen szempontok szerint, valamint milyen folyamatok keretében gyakorolták, s ebben milyen szerepet játszott a sajtó. Ezzel összhangban vizsgálom a folyóiratok népiskolaüggyel kapcsolatos témaszerkezetét.
- Központi feladatnak tartom annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy a protestáns felekezetek az 1857-1867 közötti időszakban formai és tartalmi vetületben rendszerszinten újra-szervezték-e, újraalapozták-e vagy megkezdték-e újrászervezni a népiskolaügyet. Ebben az esetben különösen öt kulcskérdés megválaszolását találjuk relevánsnak: a protestáns felekezetek meghatározották -e a népiskola identitását, tartalmi értelemben elkülönítették -e a gimnázium alsóbb osztályaitól, elkészítették -e az alaptantervet, összeállították -e a tanügy-igazgatást szabályozó dokumentumokat, valamint elindították -e a népiszkolai osztályok haladását és a népiskolaügy identitását támogató tankönyvprogramokat.
- A népiszkolai fejlesztések vizsgálatának tekintetében további feladat annak kiderítése, hogy a modernizáció mennyiben képviselte az egyház érdekeit és a polgári átalakulás elvárásait. A kérdés döntően arra vonatkozik, hogy a tantervek céljai, tantárgyai mennyiben tekinthetők a hitéletet emelésére és az egyházi öntudat kialakítására törekvő ortodox-pietista hagyományokkal rendelkező belső misszió, illetve a polgári átalakulás elvárásait kielégítő racionalista, filantróp irányzat részének.
- Az egyházügyi és tanügyi autonómia tekintetében feladatommak tekintem az alábbi kérdések megválaszolását:
 - A protestáns felekezetek hogyan értelmezték az 1848. évi XX. törvénycikkben és alapjának tekinthető protestáns javaslatokat a Bach-korszak megváltozott politikai erőterében.
 - Az 1848. évi XX. törvénycikkkel összhangban hogyan értelmezték az egyház és iskolai kiadások állami finanszírozásának, az államsegély lehetőségét, vagy attól eltérően mennyiben és milyen érveléssel kívánták a belső finanszírozást elősegíteni.
 - Az 1844-1848 közötti időszakban felmerült autonómiakonceptciókat követően a protestáns tanügyi szakemberek a megváltozott politikai környezetben milyen álláspontot képviseltek az egyház és iskola viszonyában és a tanügyi önkormányzattal kapcsolatban?
 - Egységes evangélikus és református egyház, valamint általánosan elfogadott egyházalkotmány (zsinat) hiányában az egyes egyházkerüle-

tek hogyan értelmezték a tanügyi autonómiát? Az egyházkerületek mennyiben és milyen feltételekkel kívántak lemondani a tanügyigazgatás, a keretrendszer és a tartalmi kérdések (tantervek, tananyag, tanításmód-

szertan, tankönyvek) tekintetében az önkormányzati jogokról. Amennyiben ezen téma-

körökben tettek kompromisszumos engedményeket, döntésüket befolyásolta-e az egységes egyház kialakításának szándéka.

- Kérdésként merül fel, különösen az 1848. évi események tekintetében, hogy az egyes egyházkerületek, és tanügyi szakemberek és maguk a tanítók, tanárok, hogyan értékelték a tanítók emancipációs törekvéseit, hogyan értelmezték a tanítók és a lelkészek közötti alá- vagy mellérendeltségi (beosztotti) munkaviszonyt, a tanítók hivatali feladatait, munkahelyi magatartását és magánéleti életvitelét, valamint különösen tanító döntési, képviseleti és felügyeleti jogkörét.
- Célonnak tartom megválaszolni, hogy a protestáns sajtótermékek milyen eszközökkel támogatták a tanítók professzionalizációját?
- Célonnak tartom azonosítani, hogy az egyes témakörök keretében az egyes szerzők milyen eszközökkel (a tartalomelemzés szempontjából milyen kategóriákkal) kívánták a népiskolai rendszert fejleszteni. A kategóriák detektálásával statisztikai (kvantitatív), és kvalitatív (deskriptív) elemzést végzünk. A tartalomelemzés keretében a strukturálatlan szövegekből strukturált szövegeket létrehozva kimutatjuk, hogy az egyes cikkek milyen elemekből (kategóriákból) épülnek fel, az egyes kategóriák pedig mely cikkekben jelennek meg.
- A fenti kérdések megválaszolásához mindkét folyóirat népiskolaügyi vonatkozású, és a népiskolaügy vonatkozásában lényegesnek vélt cikkeit repertorizáltam, azonban disszertációmban kizárólag a tanterveket, a tanügyi-igazgatási rendszer dokumentumait, a tanügyi autonómia meghatározására irányuló cikkeket, a fejlesztési terveket, a tanítókkal foglalkozó tanulmányokat, a tanítói értekezletek beszámolóit, a finanszírozási terveket, valamint a császári pátenst és az azzal kapcsolatos egyházkerületi-, megyei- és községi közgyűlésekről szóló jelentéseket és az értekezleteken összeállított feliratoikat, mint az egységes ellenállás dokumentumait elemeztem
- A tartalmi célok elérése mellett tehát törekedtem a neveléstörténeti kutatásokban kevésbé alkalmazott, de elméletileg kidolgozott tartalomelemzést új megközelítésbe helyezni. A tartalomelemzésből származó kvantitatív eredményeket pedig eddigi ismereteink szerint nem alkalmazott eljárásokkal felhasználhatóvá és átláthatóvá tenni.

- A disszertáció céljának tartom a két folyóiratban bármely rovatában közölt népiskolaügyi és népiskolaügyi vonatkozású egyházpolitikai cikkeket elsődleges tartalmuk szerint repertóriumba sorolni, közölve az egyes cikkek bibliográfiai adatait és elérhetőségeit (Library Hun-garicana). A repertóriumot modern informatikai eszközök (HTML, CSS, JS, JQ, Google Data Studio) segítségével weblapon teszem felhasználhatóvá. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap vonatkozásában céloznak tartom repertorizálni a népiskolaügy egyházpolitikai kon-textusának tekinthető cikkeket, elsősorban az 1858-1861 közötti időszak és az 1867. év tekintetében.
- A disszertáció a fentiekkel azonos súlyú vállalt célja a szöveges felületen nem megjeleníthető tartalmaknak külön erre a célra önállóan fejlesztett és fenntartott szemléltetésen és interaktivitáson alapuló, módszertani újdonságnak tekinthető informatikai keretrendszerben való elhelyezése. A keretrendszer a disszertáció tartalmi részét jelenti, létrehozása elsődleges célnak számít. A keretrendszerben elhelyezett eszközök a tartalomelemzéssel összefüggésben a kvantitatív eredményeket egyrészt CorelDRAW-n alapuló statikus jellegű grafikai vizualizációval, másrészt ennél lényegesen nagyobb módszertani újításnak tekinthető, lekérdezéseket lehetővé tevő Google Data Studio segítségével teszik felhasználhatóvá. Az alkalmazások el-készítésével egyrészt célolok, hogy az olvasó előre elkészített funkciók használatával a tartalomelemzés eredményeiből interaktív és felhasználóbarát módon lekérdezéseket, elemzéseket, riportokat és jelentéseket állíthasson össze, ezáltal könnyebben értelmezhesse és láthassa át a tartalomelemzés eredményeit, az elemzett források architektúráját, tartalmi felépítését. A fejlesztés másik feladata a papíralapon és szöveges formában használhatatlan, áttekinthetetlen, értelmezhetetlen, ezért diszfunkcionális adatállományok egyszerű, átlátható és funkcionális működtetésének biztosítása. A fejlesztés oka, hogy amíg az MS Excel csak kötöttségek mellett támogatja a dinamikus adatmegjelenítést, addig a Google Data Studio esz-köze valós idejű lekérdezésekkel és könnyen bővíthető és egyszerűen frissíthető háttéradat-bázissal felhasználóbarát megjelenítéssel teszi lehetővé a disszertáció eredményeinek használatát. A módszertani fejlesztés hosszú távú célja mintát adni a bölcsészettudományi kutatások számára.

5.2. Vállalt hiányosságok

- A repertóriumok elkészítésén túlmenően nem vállalom a folyóiratok intézménytörténetének megírását.
- Nem vállalom a korszakra és a 19. század első felére vonatkozó egyház-, teológia-, filozófia és társadalomtörténet megírását, sem pedig a korszak

protestáns hitéletének ismertetését. Részben mivel ezt mások már megtették, szakirodalmi feldolgozásukat, szintézisüket nem tartom célomnak.

- Nem vállalom kimutatni, hogy a protestáns tantervekben, fejlesztési tervekben és tanítókkal kapcsolatos cikkekben milyen korábban már kidolgozott elvek, koncepciók, gondolatok jelentkeznek újra, nem tartom célomnak a recepciókutatást, ezzel kapcsolatban pedig a 17-19. századi protestáns oktatástörténeti, liceum és kollégiumtörténeti előzmények részletes megírását, illetve az azzal kapcsolatos szakirodalmak másodelemzését, szintetizálását.
- Nem vállalom a protestáns tantervek és kezdeményezések, valamint az 1868. évi népiskolai törvény, az 1869. évi állami népiskolai tanterv, és Eötvös József miniszterségének összehasonlítását, komparatív vizsgálatát.
- Nem vállalom a protestáns fejlesztések egyik előzményének tekinthető német típusú (porosz, bajor, badeni) oktatáspolitikai bemutatását. Ugyanakkor mivel ezt egy hosszú időtávú kutatási projekt keretében (2012-2016) elvégeztem, háttér tanulmány formájában ennek eredményeit elérhetővé teszem (az önálló monográfiaként való megjelentetését megelőzően).
- Nem vállaljuk a szerzők életrajzának közzétételét, mivel egyrészt az egyes cikkeket, tanterveket nem hasonlítjuk össze a szerzők életpályájával, másrészt a biográfiai adatok könnyen hozzáférhetőek.

6. A kutatás eredményeinek relevanciájának, reprezentativitásának határai

Alapvetésként leszögezem, hogy dolgozatom eredményeinek, és a kérdésekre adott válaszok relevanciája és reprezentativitása az adatforrásokkal, azaz a két egyházkerületi folyóirat határaival egyezik meg, annak ellenére is, hogy több esetben meghaladja azokat. A PhD dolgozat úttörő jellegű kutatásként nem a magyarországi valamennyi protestáns tanügyi szereplő, szervezet, intézmény véleményét tükrözi, hanem csak azokét és azokat, amelyek a két folyóiratban megjelentek. Tapasztalataim szerint a folyóiratok ugyanakkor gyűjtő funkcióval rendelkező lapoknak tekinthetőek. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lapon, illetve a Sárospataki Füzeteken kívül ebben az időszakban főáramlati jellegű egyházpolitikai-tanügyi folyóirat kevéssé és csak rövid ideig állt rendelkezésre. Az egyházpolitikát, és ennek részének tekinthető oktatáspolitikát jog- és feladatkerük alapján meghatározó szerzők (egyházkerületi szuperintendensek, főgondnokok, egyházmegyei püspökök, gondnokok, reformerek, tanfelügyelők, lelkészek és tanítók, tanügybarátok) véleményüket csak a két lapban helyezhették el. A hazai törekvések és problémák ezért, ha nem is minden részletet és koncepciót tekintve, de irányukban, eszközrendszerükben és -készletükben alapszinten felmérhetőek (a szerkesztőség igen mérsékelt szűrőinek figyelembe vétele mellett.) A két lényeges faktort nagyban segítette a szerkesztőség meghatározó tagjainak, Ballagi Mórnak és Török Pálnak az eltérő vélemények felé

és előtt való nyitottsága. Az országos értelemben vett relevancia, és reprezentativitás korlátozottsága ellenére álláspontom szerint bár a kutatás érvényessége nem terjeszthető ki a két felekezetre egészére, azonban elmondható, hogy a meghatározó szerzők, irányok és eszközkészletek a lapokban megjelentek, ezért a következtetésekre, és a kiindulásra alapot adnak munkámmal. Másrészt dolgozatomban megadtam azokat a fundamentumokat, és viszonyítási pontokat amelyekkel, és amelyekből kiindulva viszonylag könnyen lehet a relevanciát és reprezentativitást fokozó mezőszintű, és mikroszintű (helytörténeti) kutatásokat elindítani.

7. Kutatási módszerek

The two methodological methods of the research are document and content analysis based on the works of Maurice Duverger³, Antal László⁴, Veikko Pietilä⁵, Szabolcs Éva⁶, Lehota József⁷, Klaus Krippendorff⁸, Dárdai Ágnes⁹, Huszár Zsuzsanna¹⁰, Jane Stokes¹¹, Szak Andrea¹², Móré Mariann¹³, Mayer Péter¹⁴, Kmetty Zoltán –

- 3 Maurice Duverger: A dokumentumok elemzése. In. Cseh-Szombathy László, Ferge Zsuzsa (szerk.): A szociológiai felvétel módszerei. (III. kiadás) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1975., 116–124. oldal.
- 4 Antal László: A tartalomelemzés alapjai. Magvető. Budapest, 1976.
- 5 Veikko Pietilä: Tartalomelemzés. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest, 1979.
- 6 Szabolcs Éva: Tartalomelemzés a gyermekkortörténet kutatásában. Gyermekkép Magyarországon 1868-1890. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1999.; Szabolcs Éva: Tartalomelemzés. In. Falus Iván (szerk.): Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe. In. Műszaki Könyvkiadó. Budapest, 2000., 330–339. oldal. – Golnhof E. – Nádasi M. (1982) A tartalomelemzés lehetősége a nevelés és oktatás tervének vizsgálatában. Magyar Pedagógia 2. sz. 141–151. oldal. – Falus Iván – Kotschy B. (1983): Pedagógusok a pedagógusképzésről. Pedagógiai Szemle. 5. sz. 458–473. oldal.
- 7 Lehota József: A tartalomelemzés. In. Lehota József (szerk.): Marketingkutatás az agrárgazdaságban. Mezőgazda. Budapest, 2001., 76–94. oldal. Elérhető: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/marketingkutatatas/ch02s09.html> (2018. 02. 12.)
- 8 Klaus Krippendorff: A tartalomelemzés módszertanának alapjai. Balassi Kiadó. Budapest, 1995. Krippendorff koncepcióit részben Pietilä munkája alapján vizsgáltuk.
- 9 Dárdai Ágnes: A tankönyvkutatás alapjai. Dialóg-Campus Kiadó. Budapest-Pécs, 2002
- 10 Huszár Zsuzsanna: Az idő mint fogalmazási tartalom. Az iskolai élet és a felnőtté válás ritmikái szerkezete tanulói fogalmazások tükrében. In. Iskolakultúra 2008. 3-4. szám., 88–95. oldal. Elérhető: http://real.mtak.hu/58941/1/10_EPA00011_iskolakultura_2008-3-4.pdf (2018. 10. 12.)
- 11 Jane Stokes: A média- és kultúrakutatás gyakorlata. PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. Gondolat Kiadó. Budapest, 2008.
- 12 Szak Andrea: Helyi konfliktusok az írott médiában. In. Hadtudományi Szemle. 2. évf. 4. sz. 2009., 119–123. oldal.
- 13 Móré Mariann: A tartalomelemzés, mint a szakdolgozatírásban alkalmazható kutatási módszer. In. Kovácsné Bakosi Éva (szerk.): Társadalomtudományi Tanulmányok III. Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Felnőttképzési Kar. Hajdúböszörmény, 2010., 47–63. oldal. Elérhető: <http://files.moremariann.webnode.hu/200000041-a0b8ba1b32/A%20tartalomelemz%C3%A9s,%20mint%20a%20szakdolgozat%C3%ADr%C3%A1sban%20alkalmazhat%C3%B3%20kutat%C3%A1si%20m%C3%B3dszer.pdf> (2018. 05. 11.)
- 14 Mayer Péter: Dokumentumelemzés. In. Kórodi Márta (szerk.): Turizmus kutatások módszertana. (Elektronikus könyv). Pécsi Tudományegyetem, 2011. Elérhető: <http://www.eturizmus.pte.hu/szakmai-anyagok/Turizmus%20kutat%C3%A1sok%20m>

Sztárayné Kézdy Éva¹⁵, Nyéki Lajos¹⁶.

Tekintettel arra vonatkozó álláspontomra mely szerint a protestáns népis-kolai tanügy megszervezése nem 1857-ben kezdődött meg, hanem jóval korábbi időpontra nyúlik vissza, más oldalról a tanügyi autonómia védelme, illetve az állam és a protestáns egyház között, az állami expanzió körül kibontakozó konfliktusok nemcsak az 1850-1860 közötti időszakot jellemezték, lényegesnek tartottam elsősorban szakirodalmi másodelemzések segítségével a lényeges folyamatokat feltárni. Ebben az esetben a történet- és neveléstudományi szakma által ajánlott és elfogadott főiramlati szerzők munkáira támaszkodtam, illetve az egyes munkákban szereplő forrásanyagokat, dokumentumokat használtam fel. Módszeremet tekintve a történelem újrirása, vagy az eddigiek megisméltése helyett lényegesnek tartottam a folyamatszemplélet alkalmazását, az összefüggések kimutatását, és mindezek átláthatóvá tételért a vizualizációt. Ennek érdekében a folyószöveg mellett grafikai programok alkalmazásával a folyamatokat, összefüggéseket, kapcsolatokat hét darab A/3-as méretű poszteren szemléltettem. Kiemelten lényegesnek tartottam hangsúlyozni, és rámutatni arra, hogy az 1857-1867 közötti eseményeknek voltak előzményei. Az irányelveket tekintve a módszertan tekintetében is kulcsfontosságúnak véltem azokat az eseményeket a kritikus elemek, irányok és folyamatok azonosításával körüljárni, amelyek a kutatási időszak történéseit érdemben befolyásolták (ilyennek tekinthető pl. az 1848. évi összetett, és több irányba mutató, önellentmondásosnak tekinthető események). A felvezető részben a kulcs- és kritikuselemek (dokumentumok, jogszabályok) detektálásával, a kritikusfolyamatok megállapításával (jogszabályok létrejötte, állami kezdeményezések, egyházi törekvések), a konfliktusok alapjainak tisztázásával és kifutásainak végigkövetésével a kutatási időszak eseményeinek érthetővé, megérthetővé tételét igyekeztem szolgálni.

A dolgozat központi témájának kutatása során elemzéssel feldolgoztam a dunamelléki kötődésű, interkonfesszionális (református-evangélikus) irányba határozottan nyitó egyház- és oktatáspolitikai Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok tíz évfolyamát, valamint a tiszáninneri kötődésű, elsősorban református irányú (de az evangélikus tanulmányokat sem mellőző) döntően tudományos jellegű Sárospataki Füzetek tizenegy évfolyamát. Cím-, rovat-, tartalomelemzés eszközével valamenynyi értekezést, tanulmányt, leközlést, dokumentum közreadást megvizsgáltam. Majd a csoportképzés eszközével szelektáltam a népis-kolai tanüggyel közvetlenül, vagy közvetve összefüggő, és az azon kívüli írásokat. Ezt követően a népis-kola-

%C3%B3dszertana/book.html#d6e497 (2018. 02. 12.)

15 Kmetty Zoltán – Sztárayné Kézdy Éva: Tartalomelemzés – szövegelemzési módszerek. In: Kutatásmódszertan és prezentációkészítés. Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar., 2013. Elérhető:

http://igyk.pte.hu/files/tiny_mce/File/kari_projektek/informaciotudaservenyesules/tananyagok/1_alprojekt/KM/07_kutatasmodzertan7_tartalomelemzes.pdf (2018. 02. 12)

16 Nyéki Lajos: A pedagógiai kutatás metodológiai alapjai. (Power Point előadás).

<http://docplayer.hu/5771405-Apedagogiai-kutatas-metodologiai-alapjai-dr-nyeki-lajos-2015.html> (2018. 02. 12.)

ügyi csoportba sorolható írásokat tartalomelemzéssel megvizsgáltam, és elsődleges tartalmi irányuk alapján huszonhat témakörbe soroltam. A témakörök között szerepelnek túlnyomórészt, vagy tisztán népiskolaügyi témák, és az azon kívül álló, de mégis a népiskolaügy alakulására befolyást gyakorló szegmensek. A tanulmányokból, mint elemekből ötszázhet elemből álló publicisztikai adatbázist építettem. Az adatbázist dolgozatom mellékletében közzétettem. Kimutatásához más munkákban eddig nem észlelt módszerekkel és eljárásokkal statisztikai számításokból felépített vizualizációt készítettem. Ennek keretében matematikai módszerek eredményeként feltüntettem az egyes témacsoportokba sorolt tanulmányok számát, az összes tanulmányhoz mért arányát, kimutattam, hogy a tanulmányok hány részben (részletben) jelentek meg, mennyi volt az önálló és a több részes munka, valamint kimutattam a csoportba tartozó munkák összes oldalszámát. Mindezeket lebontottam a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapokra, valamint a Sárospataki Füzetekre, a kapott eredményeket összeadtam, a részeredményeket aggregáltam, az arányokat feltüntettem. Az adatbázis más irányú szemléltetésével a témakörcsoportokban szereplő évek szerinti darab és arány szerinti megoszlását kimutattam, lebontva a két lapra.

A népiskolaügyhöz kapcsolódó területek mellett törekedtem rekonstruálni annak publikációs környezetét, visszaadni a témakörök erőterét. Kutatási eredményeim szerint ez azért szükség mert a népiskolaügyi fejlesztések a tágabb értelemben vett egyházpolitika részének tekinthetőek. A népiskolaügyi dolgozatok alapvetően nagyobb folyamatokba ágyazódtak be. Módszertanilag törekedtem megtalálni, feltérképezni a tematikus, koncepcionális (egy-egy témakört felülreprezentáló) évfolyamokat, és az azokon belüli mikroidőszakokat, egyúttal vizsgáltam az irányadást kifejező szerkesztőségi közleményeket is. A címek és tartalmak alapján a tanulmányokat kategóriába soroltam, és a publicisztikai adatokkal feltüntettem, ezzel is törekedtem rekonstruálni a népiskolaügyi tanulmányok légkörét, környezetét, egyúttal bibliográfiai adatokkal elérhetővé tenni annak elemeit. Kiemelem, hogy az eljárás keretében csak az egyházpolitikával, az autonómiával, és az egyház belső szervezéssel, és az állami kezdeményezésekkel foglalkozó tanulmányokat értékeltem a népiskolaügyet közvetve befolyásoló munkákként, a tudományos, egyháztörténeti, liturgiai dolgozatokat nem.

A cím- és tartalomelemzés integrált eszközének eredményeként kapott huszonhat témakörből különböző eljárások szerint az autonómiaértelmezés, a tantervek, az iskolakormányzatok és rendtartások, a császári pátenssel szembeni ellenállás feliratainak, a fejlesztési tervek, a tanítói hivatás, a tanítói egyesületek, és a finanszírozás szegmensét dolgoztam fel dokumentum- és tartalomelemzéssel. A tantervek-iskolaszabályzatok esetében a tananyagot, tanításmódszertant, és az egyes esetben megadott tankönyveket szövegesen nem elemeztem. Ettől a módszertani alapelvtől csak újszerűsége alapján Gönczy Pál reformpedagógiájának minimális elemzésével, illetve néhány igen korszerű újítás esetében tértem el. Módszertani tekintetben a tantervek esetében a hangsúlyt a népiskola céljaira, eszközeire, a konfessionális oktatásra, a protestáns és nemzeti identitásra, valamint az oktatás ke-

retrendszerére helyeztem. A kormányzati szabályzatok, és rendtartások esetében elsősorban a népiskolát körülvevő irányításból, igazgatásból, felügyeletből álló intézményrendszer szintjeinek elemzése volt érdekes, különösen az egyes szinteket, szerep- és munkaköröket megillető jogkörök, és azokat terhelő felelőségek, kötelezettségek, feladatok tekinthetők jelentőségteljesnek. A tanügyi autonómia teoretikus alátámasztása során a tartalomelemzésnél az önkormányzatiság jogszerűségére, a konfesszionális oktatás értelmére, szerepére vonatkozó állásfoglalások megismérlése volt fontos. Az autonómiát ugyanakkor nemcsak az egyházak és az állam közötti erőterben értelmeztem, hanem az autonómia felosztása, egyházkerületi megosztása is szempontot jelentett, ahogy a tanítók önállóságának, alárendeltségének kérdése, és miértje is.

A fejlesztési tervek, a tanítókra irányuló csoportok, a tanítói értekezletek esetében összetett módszert alkalmaztam. Használatba vettem a tartalom-, és a szövegelemzést, a kritikuselemek azonosítását, a statisztikai számításokat, valamint az így kapott eredmények grafikai programokkal való szemléltetését. A tartalomelemzés során azonosítottam a kritikuselemeket, meghatároztam a fejlesztések eszközkészletét. Az eszközkészlet feltárása és mély elemzése lehetőséget biztosított az alapösszetevők tartalmának meghatározására. Fontosnak tartottam figyelemmel kísérni az egyes elemek kombinálását. Lényegesnek véltem, hogy egy-egy tanulmány szerzője az egyes eszközelemeken, tehát a legkisebb egységre lebontott eszközön mit, pontosabban milyen tartalmat értett, és ezzel mennyiben került vitába, összeütközésbe más elképzelésekkel. Illetve, hogy milyen azonosságok, milyen különbségek álltak fent a szerzők között egy-egy elem esetében. Módszertanilag a kritikus-, vagy kulcselemeket, és -zónákat, elsősorban az ütközési zónákat térképeztem fel. Megvilágítottam, hogy egy-egy szerző az adott eszközt miért tartja fontosnak, mit értett pontosan az alatt, és mivel magyarázta annak várható eredményességét, illetve más tőle eltérő álláspontokat miként kritizált, vagy fogadott el? Ezzel összefüggésben a szövegelemzés segítségével vállalkoztam az egy témakörbe sorolható tanulmányok kritikus pontjainak ütköztetésére, a belső dinamika vizsgálására. A szövegelemzés során gyakran használtam forrásbeemeléseket az eredeti szöveg stilisztikai színvonalának, irányának, és a kijelentések súlyának visszaadásaért. A szövegelemzés és értékelés mellett lényegesnek találtam a számszerűsítést és a mérést. A témakörök, altémakörök, és elemek statisztikai elemzésének eredményeit, a különböző belső arányokat grafikai alkalmazások segítségével üttörő módszerekkel színekódos adattáblán, százalékos és számszerű megoszlás megadása mellett vizuálisan is ábrázoltam, kimutatva az egyes témakörökre, elemekre jutó tanulmányok és vizsgálatok számát, arányát. Ebből a szempontból lényegesnek találtam az eszközrendszer alapelemeinek, és csoportjainak eloszlását kimutatni, valamint kiemelni a leginkább, azaz legnagyobb mértékben tárgyalt elemeket.

8. Az elsődleges forrásanyag bemutatása

Megnevezés	Link (2018. 10. 15.)
Adatbázis	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/phdrep.html
Statisztikai kimutatás I.	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/phdrepstat01.html
Statisztikai kimutatás II.	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/phdrepstat02.html
Rétegszerkezet	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/retegszerkezet.html
Egyházpolitikai kontextus	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/egyhaziapolitikai_kontextus.html
Egyházpolitikai kontextus (Excel)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/egyhaziapolitikai_kontextus_excel.xlsx

Felhasználónév: lendvaitamas , jelszó: phd2018

9. Tézisek

1. Az 1857-1867 közötti protestáns tanügyi (részben az ezzel szerves összefüggésben lévő egyházügyi) organizációk előzményének és alapjának tekinthetők az 1770-1856 közötti időszak magyarországi oktatástörténeti események. Az állam intézkedései és a protestáns felekezetek autonómiaigénye közötti konfliktusok jelentősen befolyásolták az 1856-1867 közötti időszakban felmerülő koncepciókat, részben mintát adtak azoknak. A korábbi időszak súlypontjainak és összefüggéseinek ismerete nélkül értelmezhetősége ellenére nem értékelhetők az autonómiaharc utolsó éveit és a kiegyezés között lejátszódó tanügyi (és egyházügyi) események.
2. A protestáns felekezetek az egyházügyi és ennek részét képező tanügyi autonómiát annak teoretikus meghatározása mellett, éppen működtetésével, tartalommal való feltöltésével védelmezték eredményesen az állami intervencióktól. Az állami jogszabályok megelőzése érdekében kifelé bizonyítani kívánták önszervezésük eredményeivel életképességüket. Az autonómia jogok (1791. évi XXVI. törvénycikk) aktiválását éppen az államegyházi törekvések ellensúlyozására használták fel.
3. Az 1770-1867 közötti időszakban az állam az egyházi szereplők önirányítását, önállóságát, végső soron önkormányzatiságát markáns fellépéssel és tanügyi, egyházügyi jogszabályaival törekedett korlátozni, ezért a protestáns felekezeteket (is) részben követő, részben preventív alternatívák kidolgozására sarkalta. A belső igények mellett az állami intézkedések és jogszabályok hatására vállalkozik az evangélikus és református egyház tanügyi fejlesztéseik

- kidolgozására és megvalósítására, az előttük lévő akadályok elhárítására. Az állami intervenciók irányadó kulcsmotívátornak tekinthetők a fejlesztésekben. Az önkormányzatiságot alapjaiban felszámolni kívánó bécsi rendeletek a teljes összezáras, vagy a teljes megszűnés közötti választút elé állították a protestáns felekezeteket.
4. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, valamint a Sárospataki Füzetek szervezési fórumot és platformot biztosítottak a népiskolaügy összetett fejlesztésének. Az egyházkerületi sajtóból bár a teljes organizáció nem, de az 1791. évi XXVI. törvényekben foglalt tanügyi autonómia jogok gyakorlása a jelentősebb irányvonalak, témakörök és az azokhoz kapcsolódó eszközök tekintetében megismerhetőek. Különösen jó forrásanyagnak bizonyul a tanítókkal kapcsolatos koncepciók, valamint a tanítók emancipációs törekvéseinek, illetve a tanítók és lelkészek közötti együttműködés részleteinek megismerésére. A folyóiratokból feltérképezhető a népiskolaügyi fejlesztés, és annak egyházpolitikai és hitéleti kontextusa is. A vizsgált folyóiratok tudományos kutatásra alkalmas források. A folyóiratok rendelkeztek a sajtó mint történeti forrással szemben megfogalmazott validációs kritériumokkal. A szerkesztőségek tagjai, a munkatársak, a rendszeres és alkalmi írók európai műveltségű, világlátott, magas beosztást betöltő tanárok és egyházi vezetők voltak. Többen közülük a későbbiekben is jelentős szerepet játszottak a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal kapcsolatban. Általánosságban megállapítható, hogy a szabadságharc leverését követően a mérvadó protestáns egyház- és tanügyi szakemberek elsősorban a folyóiratok hasábjain bontakoztak ki. A folyóiratok a referálás mellett alkalmazták a reflektáló, magyarázó, értelmező, orientáló, irányító, befolyásoló funkciókat. A folyóiratok az egyházmegyei, -kerületi közgyűlések döntéseinek irodalmi egyeztetésére, és az elfogadott döntések magyarázatára vállalkoztak, nagyobb céljaikat pedig a közzsínat előkészítése adta.
 5. A népiskolaügyi fejlesztések jellegének és módjának háttérében az evangélikus és református egyházalkotmány hiánya, az autonómiaértelmezés, illetve az 1791. évi XXVI. törvényben foglalt autonómiajogok felosztásának módja helyezkedett el. Az egyházkerületek, egyházmegyék nemcsak az állammal szemben védtek jogköreiket, de egymással szemben is. Megfigyelhető jelenség volt, hogy az azonos felekezet részét jelentő, szervezetenként egymáshoz kapcsolódó egyházmegyék és egyházkerületek, valamint az azonos felekezethez tartozó, de szervezetenként különálló egyházkerületek egyházjogilag nem voltak egységesek, nem minden esetben és nem minden ügyben alakult ki jogharmonia közöttük. A jelenség háttérében az egyházalkotmány szentesítésének hiánya szerepelt. Az egyházkerületek, részben megyék is annyit és úgy léptettek az 1791-es kánonkönyvekből életbe, amennyit és ahogyan az érdekeiket szolgálta. A folyóiratok, különösen a Lap éppen a jogharmonizációt tartotta egyik céljának. A népiskolaügy tekintetében elsősorban a református

felekezet vonatkozásában a döntő kérdésnek az számított, hogy a vezetési (stratégiai), irányítási, tanácsadási, igazgatási, felügyeleti és végrehajtási jogokat, illetve kötelezettségeket mely egyházi testületek, szervezetek, illetve hivatalnokok teljesíthetik, illetve melyiket illet, és ki előtt zárt. A kérdésre az 1859. évi, az egyházkerületek részéről elfogadott központi református népiskolai rendtartás ellenére nem érkezett egységes válasz. Az ügyek rendezésére lobbizervezetek alakultak, amelyek a folyóiratok keretében (is) törekedtek az egyházközségi, -megyei-, és kerületi döntéseket befolyásolni. A lobbizervezetek egyrészt a tanterv, a tananyag, a tanításmódszertan és a tankönyvek szabványosításával, másrészt a tanítók jogkörbővítésének megítélésével foglalkoztak. A jelentős vitákra ezeken a területeken került sor. Az autonómia felosztásával, illetve az önkormányzati jogok gyakorlásával összefüggésben elsősorban a tartalmi tényezők (tankönyv, tananyag, tanításmódszertan, osztályok száma, tantárgyak) és az irányítási, igazgatási, felügyeleti jogkörök jelentették a viták központi tényezőit. A tartalmi ügyekkel kapcsolatos jogokat az egyházkerületek tartották fent maguknak, de a tartalmak kidolgozását, meghatározását az egyházkerületi népiskolai választmányok, mint szakmai tanácsadó és döntés előkészítő szakmai szervezetek kezébe helyezték. A választmányok a kerület szellemi központjának számító kollégiumokkal, gimnáziumokkal, tanítóképzővel, a kerület szellemi elitjével voltak kapcsolatban. A rendszerben szintén jelentős szerepet játszottak az 1858-tól alakuló református egyházmegyei választmányok, amelyek az információáramoltatás mellett, elsősorban felügyeleti, végrehajtó és problémamegoldó szerepet játszottak. A református kerületek autonómiáját a kerületi választmányokat – képviselői alapon – tömörítő Egyetemes Református Népiskolai Választmány sem tudta korlátozni, mivel a határozatai végrehajtásához a kerületek közgyűléseinek jóváhagyására volt szükség. Éppen ez a típusú autonómiaértelmezéssel indokolható a minimálisztenderdeket előíró szabványosításra törekvő központi református kerettanterv, illetve az ahhoz kapcsolódó, pályázati rendszerben meghirdetett, demokratikus és pályázati jellegű központi tankönyvprogram. Az evangélikus felekezet esetében az évente üléselő konvent határozta meg a központi tantervet, de annak elfogadásához, illetve végrehajtásához a kerületeknek is hozzá kellett járulniuk. Az autonómiával kapcsolatos nehézségek másik vetületét a helyi szintek, elsősorban egyházközségi és megyei szintek önkormányzattal kapcsolatos igényei, és annak korlátozására törekvő felsőbb szintek szándékai közötti viták okozták. A helyi szintek, különösen a népiskolák, illetve a tanítók egy része ragaszkodott a tanításmódszertan, a tankönyvek és a tananyag önálló meghatározásához, illetve azok meghatározásának befolyásolásához a felsőbb szintek szándékai ellenére is. Az autonómiajogok tekintetében igen zárt rendszerben jelentős vitákat eredményezett a tanítók jogkörbővítésének szándéka, a gyakran emancipációs törekvésnek, szélsőséges esetben az egyház és iskola szétválasztásának minősített

jelenség, folyamat. A tanítók valójában a végrehajtási státuszból törekedtek kilépni, és személyesen, vagy képviselő útján részt venni és szavazni a presbitériumi, megyei és kerületi közgyűléseken, másrészt pedig betölteni a helyi és járási tanfelügyeleti hivatalt. A tanítók ez irányú törekvéseit egyes egyházmegyék és kerületek engedélyezték, mások viszont ettől elzárkóztak. Az autonómia korlátozásának hátterében a Tavasi Lajos és reformköréhez kapcsolódó 1848-as szélsőséges emancipációs igények, az egyház és iskola szétválasztásának szándéka is szerepelt. Az egyházkerületek döntően ezért váltak bizalmatlanná a tanítók legkisebb jogkörbővítési szándékaival szemben. Az autonómia tekintetében zárt rendszerbe a tanítók elsősorban nem az egyes szintekkel és testületekkel kapcsolatban szerzett közvetlen vagy közvetett képviselői jogukon keresztül, hanem az egyházmegyék és népiskolai választmányok előtt határozatképes tanítói egyesületek révén kapcsolódtak be. Amíg egy-egy tanító nem volt képes befolyásolni a közgyűléseket, addig a tanítói egyesületek egységes határozatai napirendi pontként igen.

6. A közzsínatra való készüléssel összefüggésben lényeges területnek számított a népiskolák fejlesztése. A református népiskolaügy volt az első olyan terület, amelyben a négy református egyházkerület érdemben egyeztetett, tehát a megegyezés a későbbi egyházalkotmány tekintetében sem volt lényegtelen. A nagyobb egyházpolitikai célok ismeretével válik érthetővé, hogy a tanügyben élenjáró tiszáninneri kerület is elfogadta a négy osztályos Gönczy-féle tervet, és lemondott tiszáninneri kerület részéről európai színvonalúnak értékelt Árvayféle hat osztályos helyi tantervről. Ezzel kapcsolatban a folyóiratok a referáló funkciót működtetve öt református tantervről (háromról részletesen) és egy evangélikus tantervről számoltak be, valamint leközltek két református tanügy-igazgatási dokumentumot. A dokumentumokkal kapcsolatban nem jelent meg reflektálás, vagy mert nem érkezett a szerkesztőséghez, vagy mert a szerkesztőség nem kívánta az ügyet hátráltatni.¹⁷ A tervek bár több pedagógiai és módszertani kérdésben eltértek egymástól, közös vonásuk volt, hogy elsősorban a protestáns hagyományok és a nyugat-európai modellek alapján a népiskolák funkcióját úgy bővítették a felvilágosodás és a racionalizmus eszmerendszeréhez kapcsolódó, és a természettudományhoz tartozó, de elemi szinten előadandó tantárgyakkal (természetrész, természettörténet, földrajz, egészségügy, emberismeret), hogy mindeközben megkivánták őrizni a népiskolák keresztyén felekezeti jellegét, és evangelizációs, belső missziós funkcióját. A modernizálás során tehát a klasszikus tantárgyak egészültek ki újakkal, amelyeket új tankönyvek szerint kellett tanítani, másrészt

17 Bár a Füzetek szerkesztője a reflektálást fontosnak tartotta: „őhajjuk, hogy a kész munkálathoz, mely minél előbb egészen meg fog jelenni, szabadon, előítélet nélkül szóljon minden, a ki a dologhoz ért, mert úgy illik, hogy a négy ref. egyházkerület ne másban, hanemha efféle nemes versenyben találja dicsőségét **). Kész szívvel fogadunk el minden, a dolog érdemébe vágó, vitát, felvilágosítást, sőt egész tervezetet is.”

a természettudományos tantárgyak racionalitásuk ellenére is sorra összegegyeztetésre kerültek a hittannal. A tantervek hangsúlyozták, hogy más tantárgyak mellett a természettudományok a legalkalmasabb a gyermekeket Isten megismerésére vezetni (a természet megismerésén keresztül). A tantervek egyértelműen definiálták a népiskolák identitását, s több szempontból elkülönítették azokat a gimnáziumi osztályoktól. A lexikális tudás mellett a megértését, az értelemfejlesztést, a gondolkodás képességének elősegítését helyezték előtérbe.¹⁸ A tantervek tehát holisztikus megközelítésűek voltak, egyszerre tartották célnak a gyermekek lexikális műveltségének kialakítását, az alképességek kifejlesztését, az értelemfejlesztést, és a keresztyén valláserkölcsei alapon álló jellemfejlesztést, valamint részben a testi nevelést. A tantárgyak tudományos tárgyalása, rendszertani előadása helyett a tudományterületek közérthető, népszerű előadását tartották fontosnak. A protestáns hagyományokra építve lényegesnek vélték a szemléltetést. A tantervek jelentősége elsősorban abban állt, hogy a tananyagminimumokat, a tanításmódszertan eljárásait, és a tankönyveket egységesen és kötelezően írták elő valamennyi református, illetve evangélikus népiskolának. A tantervek olyan szabványosított sztenderdekkként értelmezhetőek, amelyek a népiskolák, illetve tanítók autonómiáját kívánták felszámolni a központosított szabvánnyal. Ebben a konstellációban a tanító elméletileg végrehajtó státuszba került, szabadságát nagymértékben korlátozta a központi tanterv, és a kötelezően előírt vezérkönyvek és olvasókönyvek. A szabványosítás érvényesülését az 1859. évi központi református rendtartás, mint a tanügy-igazgatási rendszer alapdokumentum határozta meg az irányítói, igazgató és felügyeleti szintek meghatározásával. A tantervek másik sajátosságát az autonómia értelmezése is adta a református egyház esetében. Főként a református tiszáninnyi kerület hangsúlyozta az egyházkerületi jogkörbe tartozó tanügyi autonómiát. A tanügyi autonómia befolyásolását és működtetését az egyházkerület jóváhagyásával elsősorban a tanítóképzőnek, illetve annak háttérében álló kollégiumnak tartotta fent. A központi ügyeknek az osztályok számának meghatározása mellett a tantárgyakat, a tananyagot, a tanításmódszertant és a tankönyveket tekintette. Az autonómia ilyen jellegű értelmezéséből adódott a központi református tanterv keretjellege. A keretjellegnek megfelelően a tanterv tartalmazta a tananyagminimumot, a tananyagvázlatot és a tanításmódszertant, ugyanakkor az Árvay-féle helyi tantervtől eltérően nem tartalmazott konkrét tananyagot és részletes módszertant sem. A kerettanterv életbeléptetéséhez tankönyvprogramot rendelt el a Református Egyetemes Népiskolai Választmány. A pá-

18 mint a központi református tanterv fogalmazott: „A ref. négy egyházkerület népiskoláiban életbeléptetendő nevelés és tanítás föléléül van kitűzve, hogy a gyermeket gondolkodása felébresztése és az értelem fejteése által kell az ismeret-szerzésre vezérelni s egyszersmind lelkitehetségei összhangzatos kiképzése által annyira vinni, hogy az magát az iskolán kívül is, önállólólag továbbképezhesse.”

lyázati felhívások gyakorlatilag a kerettantervben lévő szempontokat ismételték meg. Az egyházkerületek közötti jelentős konfliktust elsősorban az okozta, hogy a tiszáninneri kerület 1850-től készítette el a sárospataki Népiskolai Könyvtár egyes köteteit. Az autonómiaviták elsősorban a tartalmi kérdésekben, a tankönyvekben, a tananyagban és a tanításmódszertan területén jelentkeztek az Egyetemes Református Népiskolai Választmány és az egyes kerületek, illetve a kerületek és kerületek között. Ennek háttérében az a probléma állt, hogy tanítóképzők hiányában a tantervek érvényesítése vezérkönyv, részben olvasókönyv igényesek voltak.

7. A korszakban került megszervezésre alsó szintekről való kezdeményezéssel a református tanügy-igazgatási rendszer. A folyamat egyes eredményeiről a folyóiratok is beszámoltak, azonban a teljes folyamat nem ismerhető meg a folyóiratokból, ennek megismeréséhez levéltári forrásokra lesz később szükség. 1857-ben megalakultak az egyházkerületi népiskolai választmányok, majd 1858. szeptember végére hivatalosan is létrejött az Egyetemes Református Népiskolai Választmány, amely határozatait az egyházkerületek jóváhagyásával érvényesíthette. A szervezet jelentős feladatot vállalt a népiskolák tartalmi működésének meghatározásában, elsősorban a tantervek, rendtartások összeállításával, és különösen a központi református tanterv alapján kiírt tankönyvpályázatok lefolytatásával. Szintén ebben az időszakban készült el először a tiszáninneri református kerület tanügy-igazgatási rendtartása (1858), egy évvel később pedig részben ez alapján a központi református népiskolai rendtartás (1859). A rendtartás későbbi módosítások szerint kötelezően írta elő a tanítói értekezletek, egyesületek és egyházmegyei népiskolai választmányok megszervezését. A Lap ennek folyamatát a referáló funkción keresztül, elsősorban a tanítói értekezletekről szóló beszámolóval, mint az információszolgáltatással támogatta.
8. Az alapidokumentumok, a tankönyvekkel és a módszertanokkal kapcsolatos cikkek közreadása mellett jelentős szerepet játszottak azok a cikkesoportok, amelyeket a valóságra való közvetlen reflektálás, a diskurzusok, a jelentősebb viták, a magyarázatok és befolyásolás jellemeztek. Ezek elsősorban a több elemből álló, komplex fejlesztési tervekben, valamint a tanítókkal foglalkozó munkákban jelentkeztek. A fejlesztési tervek egységesek voltak a tanítók iskolarendszerű képzésének, a tanítói egyesületek szervezésének, a tanítói értekezletek tartásának, és a tanítói fizetésének rendezésének kérdésében. Más cikkesoporthoz hasonlóan a tanítói értekezletek tartását és egyesületek szervezését kizárólag az egyház felügyelete mellett javasolták, tartva az emancipációs törekvések térnyerésétől. A fejlesztési tervek alapproblémáját is az adta, hogy a tanítók különböző típusú képzésének szorgalmazásakor nem vették figyelembe a tanítók szakmászodásából származó öntudat, identitás formálódását. Ezek a faktorok később a függetlenedési törekvések alapjává válnak. A tervek többsége amellet, hogy a népiskolákat implicite, vagy

expliciten a belső misszió, a hitbeli megújulás részének, vagy elősegítőjének, támogatójának tekintette, egyúttal az eötvösi értelemben vett szabadelvű, de keresztyén valláserkölcsei értékeken álló polgári modernizáció egyik eszköze-nek is tartotta. A más cikksorozatban is jelentkező koncepció súlyát és jelen-tőségét az adja, hogy az egyes szerzők ennek mentén könnyen eljutottak a népiskola, mint átvállalt – eredetileg – állami feladat, szolgáltatás koncepció-jához, tehát a népoktatásnak népnevelésnek közfeladatként, közszolgáltatás-ként történő értelmezéséhez. Éppen erre a definícióra hivatkozva többen az államtól várták el a népiskolák normatív finanszírozását, a keretrendszer biz-tosítását, különösen a tankötelezettség betartatását és a tanügyi adó közgaz-gatási behajtását. Az állami finanszírozást ebben az esetben összeegyeztették a tanügyi autonómia maradéktalan megtartásával. A fejlesztési tervek egy ré-ze a tanítás tartalmának és módjának tekintetében a központi tantervekkel összefüggésben az értelemfejlesztést és a keresztyén valláserkölcsei nevelést emelte ki szemben az egyoldalú lexikális műveltség kialakításával. A fejleszt-ési tervek jelentős része kizárólag az értelmezett, tehát feldolgozott és meg-értett ismeretek megtanulását helyeselte, az értelmezetlen információk me-morizálását elvetette. Az értékelést a kritikai és szabadgondolkodás és nem a lexikális műveltség ellenőrzésére alapozták. Több terv szerint az értékelés alapját nem képezheti az ismeretanyag mechanikus visszamondásának képes-sége. Az értelemfejlesztés alatt több esetben a szövegértést is értették. Ezzel összhangban a tanításmódszertan szempontjából az értelemfejlesztést és a megértést segítő szemléltetést, kísérleteket és összehasonlítását javasolták a tanítóknak. Az alaptantárgyakat gyakran kibővítették a természettudomány-hoz tartozó népiskolai szinten előadandó tantárgyakkal, néhány fejlesztési terv pedig az alkotmánytan tanítását is javasolta. A fejlesztési tervekben egy-értelműen szerepet kapott a racionális, világi műveltséganyag, amelyet első-sorban olvasás órán, olvasókönyvekből értő olvasás segítségével, a szövegér-tés képességének kialakításával sajátítanak el a gyermekek. Egyes fejlesztési tervek rámutattak arra, hogy a tankötelezettség teljesülése a népiskolai okta-tás tartalmával függ össze, ezek a koncepciók a tanulást olyan befektetesként, beruházásként értelmezték, amely a munkából való időkiesést később piaci-lag értékesíthető tudással, és az abból származó anyagi hozammal kárpótol-hatja. Ezek szerint a szülő csak abban az esetben iskoláztatja gyermekét, ha abban anyagi hasznot lát, ellenkező esetben a pillanatnyilag jövedelmezőbb mezőgazdasági, vagy háztartási munkák végzésére kötelezi. A rendszer fej-lesztésével kapcsolatban az evangélikus és református fejlesztési tervek egy-aránt hangsúlyozták a helyi szintek autonómiájának korlátozását a tantár-gyak, az órarend, a tanterv, a tananyag, a tanításmódszertan, és a tankönyvvá-lasztás tekintetében. A korlátozással, egyúttal a központi szabványok érvé-nyesítésével a tanítók felügyelőit a helyi és a járási lelkészeket bízták meg. A fejlesztési tervek részben a keretrendszerre irányultak. A keretrendszerrel

kapcsolatban a hatékony felügyeletrendszer megszervezésétől várták a központi tantervek keresztülvitelét, érvényesítését, a tankötelezettség betartatását és a tanítók munkaköri leírásukban foglalt feladataik szabályszerű elvégzését, ellátását. A tanfelügyelettel kapcsolták össze a szabványosítás eredményességét is. A felügyeletrendszer tekintetében gyakorlati szempontokra hívták fel a figyelmet. Az egyik alapproblémát a lelkészek és a tanítók közötti, illetve a lelkész és az egyházközönségi közötti együttműködés tartalmában azonosították. Amíg egyes koncepciók a lelkészek tanítókkal szembeni túlzásait emelték ki, addig más cikkek elsősorban a lelkész és tanító, illetve a helyi közönség közötti konfrontációkerülést, az “áldott jó békesség” problematikáját, illetve a járási (kör)lelkészek alacsony társadalmi tekintélyét kifogásolták. Másik problémát a lelkészek képzetlenségében, a felügyeleti tevékenységhez szükséges szaktudás és kompetenciák hiányában látták. A tanfelügyelet tekintetében a lelkésztől, mint a munkáltatói jogok gyakorlójától elvárták a tanítók ellenőrzését, figyelmeztetését, utasítását, és szankcionálását. Ezzel kapcsolatban kiemelték az alárendeltség szükségességét és az együttműködés természetességét. A felügyeletrendszerrel kapcsolatos problémák súlyát elsősorban az adja, hogy a protestáns felekezetek korszerű tanterveiket gyakran önerejükéből nem voltak képesek érvényesíteni, s részben ez fog elvezetni az 1868-as népiskolai törvényhez, amelyben nem az egyházak, hanem az állam kötelezi a tanítókat és gyermekeket a szabványok betartására. tehát, hogy a felügyeletrendszerrel szembeni kritikák a tanfelügyelők munkaköri leírását is törekedtek befolyásolni.

9. Amíg a fejlesztési tervek elsősorban a keretrendszerre helyezték a hangsúlyt, addig a tanítókkal kapcsolatos cikkek a tanítók iskolarendszerű és iskolarendszeren kívüli képzése mellett a belső misszió részeként a protestáns keresztyén mintaértékű valláserkölcsei életvitel részleteivel foglalkoztak, valamint különösen az emancipációs kérdéseket tárgyalták. A bármely mértékű emancipációs, függetlenedési kísérlet az 1848-as eseményekre (Tavasi Lajos, egyetemes tanítói kongresszus) való tekintettel jelentős vitákat eredményezett. A tanítókkal kapcsolatos cikkek az emancipációs ügyek megvitatásával (függetlenedés, a lelkész és a tanító együttműködésének tartalma, a tanítói hivatás, a tanítók képviselői joga, a lelkészekkel kapcsolatos tanügyi elvárások) arra keresték a választ, hogy a tanítók autonómiája, döntési és képviselői jogköre bővíthető-e, a rendszerben betöltött szerepe módosítható-e, a fizetésük összege emelhető-e, egyenrangúak lehetnek-e a lelkésszel? A koncepciók egy része ezektől a lehetőségektől elzárkózott, más, elsősorban a tanítók helyzetét javítani igyekvő lobbikörök ugyanakkor jelentős elvi eltérésekkel elképzelhetőnek tartották ezeket. Az elzárkózók, a mérsékeltek és a nyitottak célját az egyházközönségi, de különösen az egyházmegyei- és kerületi közgyűlések döntéseinek befolyásolása adta. A koncepciójuk realitását igazolja, hogy a kérdést az egyes egyházmegyék és -kerületek eltérően ítélték meg, és

eltérő határozatokat hoztak (egyes megyékben, és kerületekben a tanítók részt vehettek az egyházközségi-, -megyei, és -kerületi értekezleteken, a népiskolai választmányokban, lehettek tanfelügyelők, máshol mindezekből ki voltak zárva. A tanítók rendszeren belüli függetlenedését, és nem a rendszertől való függetlenedését gyakran alkukkal, feltételekkel, ha és amennyiben jellegű megközelítéssel hosszú időtávon tartották lehetségesnek a mérsékelt és a nyitott hangvételű cikkek. A feltételek között különböző kombinációk szerepeltek: tanítók iskolarendszerű képzése és gyakorlata (gimnázium, tanítóképző, három év tansegédlet), kiváló eredmények elérése, bizonyítás. A másik problémát az adta, hogy az egyház és az iskola egységét a lelkész és a tanító egysége szimbolizálta, ezért azok keresztyén valláserkölcsei együttműködése, munkakultúrája kulcsfontosságú volt, a gyakorlat azonban sokszor nem ezt mutatta. Több olyan elképzelés is megjelent, amely amellett, hogy a tanítók függetlenedését nem, vagy kizárólag hosszú távon több feltétel egyidejű fennállása esetén engedélyezte, érdemileg javítani kívánt a lelkész és tanító közötti munka és együttműködés kultúráján, tehát normalizálni kívánta annak tartalmát és módját. Több esetben éppen az irányítói, igazgatói – alárendelt, beosztotti, végrehajtói viszony eredményezte a tanítók függetlenségi törekvéseit. Az emancipáció, elsősorban porosz mintára szignifikánsan összefüggött a kollégiumoktól, akadémiáktól és líceumoktól függetlenedő, önálló tanítóképzők megjelenésével, a tanítói oklevelek felértékelődésével, valamint a kollektív tudatot, az egységet erősítő, érdek-képviselői szervezet jelentő tanítói egyesületek megszervezésével, később általánossá válásával, a szervezett tanítóság kialakulásával. Ezekkel összhangban több cikk a lelkészeket csak megfelelő képzés (tanítóképző), illetve végzettség, valamint népiskolai tanítási gyakorlat megléte esetén tartotta a tanítók vezetésére és felügyeletére, a népiskolák igazgatására alkalmasnak.

10. A tanítók szakmai érdek-képviselői szervei és egyeztető platformja a kezdetben az állam és az egyházkerületek által ajánlott, majd később a református tanügy-igazgatási rendszert szabályozó dokumentumban kötelezően elrendelt tanítói egyesületek és értekezletek voltak. A folyóiratokban közölt beszámolók szerint az informálisan, és az egyháztestületek előtt hivatalosan elismert, határozatképesen működő egyesületek érdemi és meghatározó részt vállaltak a népiskolaügy fejlesztésében. A tanítás tartalmának tekintetében a tagok elsősorban az általános és a tantárgyakkal kapcsolatos részletes tanításmódszertan, a tankönyvek és a tananyag feletti tapasztalatok átadásával, eszmecserével és különböző tárgyú előadásokkal, beszámolókkal, és mintatanítással segítették egymást. Az eredmények megosztásáért az írásos anyagokat gyakran körbeküldték, ehhez pedig külön egyesületi folyóiratokat kívántak alapítani. Különösen lényeges tényezőt jelentett az új típusú tantárgyak oktatásának alapfeltételét jelentő alapkészségeket fejlesztő alaptantárgyak, úgymint az olvasás, írás, számolás, a nyelvtan, az éneklés módszertanával kap-

- csolatos előadások, mintatanítások. A népiskola modernizációjával kapcsolatos nehézséget ugyanakkor jelzi, hogy az alapkészségek módszertanának megbeszélésén kívül csak marginális mértékben vitatták meg a központi tantervekben – szintén felületesen definiált – történelem, egyháztörténet, természettan, természettörténet, egészségtan tantárgyakat. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy a fenti tantárgyakat döntő mértékben vezér- és olvasókönyvek segítségével, olvasókönyvekből kellett oktatni, viszont egyfelől valamennyi tantárggyal kapcsolatban még nem készültek el megfelelő tankönyvek, másrészt pedig megfelelő olvasási alapkészség nélkül a tananyag értő olvasása nem valósulhatott meg. Részben ezért jelentkeztek érdemi viták a betűzgető, a szótagoló, és az írva-olvasó tanmóddal kapcsolatban. Szintén kevés figyelem esett a központi tantervekben csak érintőlegesen kifejtett korszerű módszerek, köztük a beszéd- és értelemfejlesztés, a szemléltetés, a magyarázat módszertanának megbeszélésére. A keretrendszer tekintetében elsősorban a tankötelezettség, az infrastruktúra, a tanfelszerelés, és a tanfegyelem képeztek jelentős faktorokat. A tartalom szempontjából az egyesületek a kerettanterveket értelmezték, elősegítették azok helyi tantervvé adaptálását, valamint azokkal összefüggésben jelentős figyelmet tanúsítottak a tananyagot és módszertant egyaránt befolyásoló vezér- és olvasókönyveknek. Ez különösen azért volt fontos, mert a központi tankönyvpályázatok keretében elkészített könyvek csak az 1860-as évek közepére fedtek le valamennyi tantárgyat, addig pedig a központi református tanterv csak ajánlásokat fogalmazott meg. Az egyesületek a tartalmi ügyeket a közös anyagi hozzájárulással megszervezett népiskolai könyvtárakkal és olvasóegyesületekkel, valamint helyi érdekelttségű, egyesületi folyóiratokkal is segítették. Az egyesületek a rendszerszinten nem jelenlévő segélyintézetek- és alapok szervezésében is jelentős szerepet játszottak. Szervezetként elsőként a tanítói egyesületek szervezték meg a különböző biztosítóintézeteket, amelyek elsősorban a tanítók halálakor a hátramaradt családtagokat (özvegyeket, árvákat), illetve a tanítókat biztosította betegség esetén, illetve szolgálati idejüket követően nyugdíjat folyósított számukra. Az alapító okirattal működő, egyháztestületek által hivatalosan elfogadott tanítói egyesületek előnye volt, hogy határozataikat azok érvényesítéséért, életbeléptetéséért beküldhették a megyei és kerületi közgyűléseknek. Ugyanakkor azon kívül, hogy több emancipációs témakört is tárgyaltak, mégsem válhattak a közvetlen emancipáció színterévé, mivel tevékenységüket az egyesületek társelnökei, általában az egyházmegyei esperesek felügyelték. Ezért a függetlenedés, a jogkörbővítés mértéke az egyházi elnöktől függött.
11. A tantervek mellett a tanítók munkáját az elkészült tankönyvek recenziójának, kritikájának és bírálatának, valamint a tanításmódszertanok ismertetésének leközlésével segítették a folyóiratok. Szintén meghatározó volt az egyetemes református választmány tankönyvpályázatainak ismertetése, és a beérkezett pályázatok elbírálásának közzlése, amely új szempontokat adott a pá-

lyázóknak.

10. Kutatással kapcsolatos publikációk és konferencia-előadások (MTMT)

Könyvek száma önálló szerzőként: 1

Könyvek (tanulmánykötetek) száma társszerkesztőként: 1

T Lendvai Tamás

A porosz népiskolaügy fejlődésének főbb állomásai és jellemzői 1737-1840 között, különös tekintettel az állam és az egyház viszonyára

In: Kozma Tamás, Kiss Virág Ágnes, Jancsák Csaba, Kéri Katalin (szerk.)

Tanárképzés és oktatáskutatás. 758 p.

Debrecen: Magyar Nevelés- és Oktatáskutatók Egyesülete (HERA), 2015. pp. 221-233.

(HERA ÉVKÖNYV 2014)

E. Lendvai Tamás

A porosz népiskolaügy fejlődésének főbb állomásai és jellemzői 1737-1840 között, különös tekintettel az állam és az egyház viszonyára. In. HuCER 2014.

Hungarian Conference on Educational Research. Szeged, MTA SzAB Székház, 2014. május 29-30.

Lendvai Tamás

Szemelvények Bajorország népiskolai közoktatásának történetéből (1770–1815)

TUDÁSMENEDZSMENT 16:(1) pp. 64-81. (2015)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

Lendvai Tamás

A porosz népiskolaügy 18. századi fejlődése

TUDÁSMENEDZSMENT 15:(1) pp. 146-166. (2014)

(Pécsi Tudományegyetem)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

Lendvai Tamás

A Porosz Királyság népiskolaügye a 18. században

In: Andl Helga, Molnár-Kovács Zsófia (szerk.)

„Iskola a társadalmi térben és időben V.” tudományos konferencia:

Absztraktkötet. 77 p.

Konferencia helye, ideje: Pécs, Magyarország, 2014.05.20-2014.05.21.

Pécs: Pécsi Tudományegyetem, "Oktatás és Társadalom" Neveléstudományi

Doktori Iskola, 2014. p. 66. 1 p.
(ISBN:978-963-642-628-6)
Könyvrészlet/Absztrakt / Kivonat/Tudományos

Lendvai Tamás

Az 1868. június 23-i népiskolai közoktatás tárgyában készült törvényjavaslat bizottsági munkálatai a 6. sz. kérdés tükrében
In: Murádin János Kristóf
Garaczi Imre (szerk.)
Magyarságtudományi kutatások III.: Nemzetpolitika és magyarságtudomány.
Konferencia helye, ideje: Veszprém; Tsvetl.; Wien, Magyarország, 2012.10.26-2012.10.27. Veszprém: Veszprémi Humán Tudományokért
Alapítvány, 2014. pp. 181-199.
(ISBN:978-615-5360-02-2)
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Kaposi Zoltán, Lendvai Tamás, Oroszi Sándor (szerk.)
A tudomány és az oktatás vonzásában: Tanulmánykötet Tóth Tibor professzor emlékére
Pécs: PTE, 2012.
(ISBN:978-963-642-453-4)
Könyv/Szakkönyv/Tudományos

Lendvai Tamás

A századforduló szociológiai és szociográfiai munkáinak felhasználási lehetőségei Prohászka Ottokár munkásságának (1893-1905) megértéséhez
In: Kaposi Zoltán, Lendvai Tamás, Oroszi Sándor (szerk.)
A tudomány és az oktatás vonzásában: Tanulmánykötet Tóth Tibor professzor emlékére. Pécs: PTE, 2012. pp. 86-99.
(ISBN:[978-963-642-453-4](#))
Könyvrészlet/Szaktanulmány/Tudományos

Lendvai Tamás

Gróf Széchenyi István mindennapjai: Emlékképek a naplóból
Győr: Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2011. 51 p.
(ISBN:[978-963-7207-44-0](#))
Könyv/Szakkönyv/Tudományos

Lendvai Tamás

Pikler Gyula és Prohászka Ottokár 1907-es vitája
In: Andl Helga, Dominek Dalma Lilla, Molnár-Kovács Zsófia (szerk.)
Iskola a társadalmi térben és időben 2009. 230 p.

Konferencia helye, ideje: Pécs, Magyarország, 2009.11.24 Pécs: Pécsi Tudományegyetem, pp. 69-72.

Egyéb konferenciaközlemény/Konferenciaközlemény/Tudományos

Lendvai Tamás

Ottokár Prohászka's conception about democracy

In: Steinerné Molnár Judit, Tóth Sándor Attila (szerk.)

Bölcsészeti, műszaki és társadalomtudományi kutatások az Eötvös József Főiskolán 2008. 420 p.

Baja: Eötvös József Főiskola, 2009. pp. 176-182.

(ISBN:9789637290633)

Könyvrészlet/Konferenciaközlemény/Tudományos

Lendvai Tamás

The major principles of Ottokár Prohászka's theories - about evolution, democratic system, and public education (1867 - 1916)

In: Sári Mihály, Huszár Zoltán, Várnagy Péter, Zalay Szabolcs (szerk.)

Regionalisierung - Internationalisierung : X. Symposium "Geschichte der Erwachsenenbildung in Zentraleuropa". 367 p.

Konferencia helye, ideje: , 2008.10.02-2008.10.05. Pécs: Universitát Pécs, 2008. pp. 252-262.

(ISBN:978-963-642-265-3)

Könyvrészlet/Konferenciaközlemény/Tudományos

Lendvai Tamás

A Magyar Katolikus Egyház oktatáspolitikai nézetei a dualizmus első éveiben. Különös tekintettel az országgyűlési naplókra és a püspökkari konferenciák jegyzőkönyveire.

Konferencia-előadás, IV. Nemzetközi és X. Országos Interdiszciplináris Gyastyán Konferencia, 2012. április 12-13., Pécs Akadémiai Bizottság, Pécs (2012)

Egyéb/Nem besorolt/Tudományos

Lendvai Tamás

A liberalizmus kritikai megjelenése, és ennek fejlődése a Magyar Sion katolikus lapban (1863-1904)

Konferencia-előadás, Politika, Társadalom, Intézményrendszer, Fiatal történészek nemzetközi szimpóziuma, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 2012. február 16 - 18. (2012)

Egyéb/Nem besorolt/Tudományos

Lendvai Tamás

A Magyar Katolikus Egyház oktatáspolitikája és az 1868. évi XXXVIII. tc. közötti elvi eltérések értelmezése a Főrendiházi Napló, és a(z) (Új) Magyar Sion egyháztörténeti folyóirat alapján

Konferencia-előadás, IV. TÖBB NEMZETISÉGŰ ÁLLAMOK KELETKEZÉSE ÉS FELBOMLÁSA KÖZÉP-EURÓPÁBAN, Tudományos konferencia történészeknek, geográfusoknak, regionalistáknak és közgazdászoknak, Szegedi Tudományegyetem, Szeged 2012 (2012)
Egyéb/Nem besorolt/Tudományos

Lendvai Tamás

A népiskolai közoktatás törvénytervezetének módosítása 1868 októberében
Konferencia-előadás, Nemzetpolitika és magyarságtudomány, nemzetközi konferencia 2012. október 26-27., Dubanczay Palota (Veszprém), Elnök: Dr. Garaczi Imre (Pannon Egyetem) (2012)

Egyéb/Nem besorolt/Tudományos

Lendvai Tamás

Báró Eötvös József 1868-as június 23-ai népiskolai törvénytervezetének „motivációi”, különös tekintettel a paragrafusok indoklására

Konferencia-előadás, Tudomány Hete a Dunaújvárosi Főiskolán, Multi-interdiszciplináris Konferencia Sorozat, 2012. november 12 - 17., Dunaújvárosi Főiskola (2012)

Egyéb/Nem besorolt/Tudományos